СИМВОЛІЧНИЙ ЗМІСТ ВЕРБАЛЬНИХ ОБРАЗІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВОПОЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ШЕВЧЕНКОВОГО ТВОРУ

THE SYMBOLIC CONTENT OF VERBAL IMAGES THROUGH THE PRISM OF THE LINGUOPOETIC UNDERSTANDING OF SHEVCHENK'S WORK

Валентина Розгон, Інна Коломієць, Ірина Гонца

Valentyna Rozghon, Inna Kolomiiets, Iryna Gontsa

Анотація

У статті оприявлено семантичні особливості лексико-граматичних одиниць із символічним забарвленням у контексті Шевченкового вірша через призму декодування поетичного тексту. Змодельовано лінгвальну багатогранну картину поетичного світу Кобзаря, що репрезентує невичерпний ресурс емоцій і почуттів, духовну силу слова, здатність проникати у внутрішній світ особи.

Зроблено висновок про те, що заглиблення в контекст Шевченкової мови значно розширює і поглиблює у мовній свідомості символічний зміст лексичних одиниць Дніпро, Україна, син, мати, дієслівних форм і стійких сполучень слів, які актуалізують прагнення осмислити волевиявлення автора, осягнути феномен його актуальності.

Annotation

The article presents the semantic features of lexical-grammatical units with symbolic coloring in the context of Shevchenko's poem through the prism of decoding the poetic text. A lingual multifaceted picture of Kobzar's poetic world is modeled, which represents an inexhaustible resource of emotions and feelings, the spiritual power of words, the ability to penetrate into the inner world of a person.

As a conclusion, delving into the context of Shevchenko's language significantly expands and deepens in linguistic consciousness the symbolic meaning of the lexical units Dnipro, Ukraine, son, mother, verb forms and stable combinations of words, which actualize the desire to understandthe author's manifestation of will, to understand the phenomenon of its relevance.

Ключові слова: вербальні символи, дієслівні компоненти, поетична мова, символічний зміст, слово-образ.

Key words: poetic language, symbolic meaning, verbal symbols, verbal components, word image.

Вступ

Поетичну мову вважають своєрідною, індивідуалізованою формою національного буття, «самодостатнім виявом потужностей національної мови у створенні естетичних, культурних надбань», «феноменом особливого (динамічного, естетичного) плану, що може бути адекватно «реалізованим» саме з урахуванням індивідуально інтерпретованої (сприйнятої) реципієнтом даності» [14, с. 3-5].

Понад два сторіччя поетична спадщина Тараса Григоровича Шевченка була об’єктом багатьох лінгвопоетичних досліджень, важливим джерелом вивчення семантичних

властивостей мовних одиниць, беззаперечним виявом національної специфіки сучасної української мови.

Мова поетичних творів Тараса Шевченка є особливою лінгвальною комунікативно-естетичною «текстовою структурою», сповненою глибокого змісту, символізму, світоглядних цінностей, пророчого передбачення долі України й українців, «це кипляча магма пристрастей, болю, сподівань, відчаю, радості, любові, ненависті, яка переповнює автора, його ліричних героїв, інших учасників естетичної інтеракції і захоплює в свою стихію адресата-читача» [1, с. 3]. Важливо, що «мовою Шевченка українці заявили про себеу світі як про націю зі своєю історією, природою, високою духовною і соціально-побутовою культурою, своїм сприйманням світу, своїм національним характером» [4, с. 4].

У сучасних умовах осмислення поетичні твори Т. Шевченка потребують нового вдумливого прочитання з урахуванням досвіду, усвідомлення екстралінгвальних чинників й історичних подій, що стали феноменом сьогодення.

Мета статті – виявити символічний зміст вербальних образів крізь призму декодування мовотворчого феномену поетичного твору Шевченка.

1. Філософське осмислення й оцінка явища вербальної символіки

У кожному поетичному слові Кобзаря відтворено його думки, переживання, бажання, прагнення, які дозволяють відчути себе тим, до кого він звертається, змушують замислитися, підвищити цінність власної держави, рідної мови, родини тощо. Твори Т. Шевченка є мовотворчим феноменом слів-символів. Науково-теоретичні спостереження й узагальнення символічних образів криються у філософському осмисленні й оцінці цих знаків-образів, ідей, їхній ролі в пізнанні світу вітчизняними основоположниками теорії символізму, а саме М. Костомаровим, О. Потебнею, Г. Сковородою. І мають тяглість до концептуальних поглядів сучасних науковців на явище символізму в онтологічному, психологічному, етнографічному, поетичному, власне лінгвістичному й іншому комбінованому та різноаспектному його вимірах. Засадничі положення наукового доробку таких учених, як М. Дмитренка, С. Єрмоленко, В. Кононенка, А. Мойсієнка, В. Русанівського, – становлять ґрунтовну основу в студійованій нами площині Шевченкового слова. Опираючись на праці багатьох дослідників, які заклали «міцні підвалини розуміння символічних явищ як важливого чинника творення національно-культурної картини світу», досвідчений знавець поетики художнього тексту А. Мойсієнко вважає, що «без такого розуміння наші уявлення про національно-культурний компонент були б неповними і недосконалими» [12, с. 16].

2. Мовотворчий феномен поетики Шевченка

Осмислюючи мову Т. Шевченка як складну ієрархічну систему, мовознавчиня С. Єрмоленко й акцентує на тому, що «мова Шевченка – це глибинна семантика, логіка мислення і логіка мовної поведінки, яку потрібно видобувати зі створених генієм текстів, щоразу прочитуючи їх по-новому» [4, с. 6].

Мовотворення Т. Шевченка в українському мовознавстві ХХ ст. досліджували здебільшого з урахуванням семантико-стилістичного аспекту (С. Єрмоленко, Л. Масенко, В. Смілянська та ін.), його внеску у становлення і розвиток сучасної української літературної мови (І. Білодід, В. Ващенко, В. Ільїн та ін.). На початку ХХІ українські мовознавці репрезентували власне розуміння світу мови як мови «у її внутрішній (онтогенній) і зовнішньо-пізнавальній, зовнішньо-функціональній суті», апелюючи до поетичної мови «як містилища всіх сутностей», однієї «з парадигм багатогранного, багатовимірного світу мови» й, аналізуючи особливості символічного мовосвіту Шевченкової поезії (А. Мойсієнко), розкрили «найважливіші вияви семантико-прагматичних комунікативних смислівестетичного характеру в поетичних творах Т. Шевченка, породжених впливом пауз хезитації» (Ф. Бацевич), здійснили парадигматично-синтагматичний аналіз слів-символів,

обравши «показові в контексті української ідентичності концепти-мотиви» (С. Єрмоленко) тощо.

Монографічне дослідження А. Мойсієнка (2013) стало вагомим доробком у царині «декодування Шевченкового вірша на апперцепційній основі», розкриття мовно-образної картини світу крізь призму художнього ідіолекту Кобзаря, його індивідуально-авторських світоглядних позицій, поведінково-комунікативних настанов і діянь. Уваги заслуговує думка мовознавця про те, що «пізнання поетичної мови а) як засобу поетичного мислення, б) як системної організації мистецького твору, в) як, нарешті, результату мовноестетичного освоєння екстралінгвального світу передбачає врахування динамічної сутності текстової структури» [14, с. 4].

Граматистка К. Городенська простежує та обґрунтовує важливу функційну і композиційну роль у поетичному тексті Т. Шевченка різних граматичних форм дієслова, оскільки «вони означають дії та стани, спрямовані на відображення дій та станів у позамовному світі, для них характерне узагальнене значення процесуальності» [2, с. 366]. Авторка демонструє не тільки багатопланові виражальні можливості цього лексико-граматичного класу, а й багатство його граматичного вияву, що репрезентують різні граматичні категорії, які «по-різному характеризують перебіг дій, процесів та перебування в станах» [2, с. 375].

3. Дієслівні компоненти як художньо-образний атрибут динамічної системи поетичного тексту

На матеріалі нашого дослідження особливо помітно, що у заголовному рядку дієслово актуалізується в особових та родових формах однини і множини, виступаючи важливим художньо-образним атрибутом динамічної системи поетичного тексту: «*Ой гляну я, подивлюся…*» (Т. Ш., с. 161); «*Лічу в неволі дні і ночі і лік забуваю*» (Т. Ш., с. 202); «*Огні горять, музика грає, музика плаче, завиває..*» (Т. Ш., с. 210); «*Росли у купочці, зросли; сміятись, гратись перестали*» (Т. Ш., с. 252), подекуди фіксуємо й інфінітив: «*Не хочу я женитися, Не хочу я братись…*» (Т. Ш., с. 184) та ін.

У поезії «Тече вода з-під явора» присудок є початком другої «*Тече вода із-за гаю*» і третьої строфи «*Тече вода край города*» (Т. Ш., с. 256), що, вважає професор А. Мойсієнко, визначає «загальнокомпозиційну тональність усього тексту» як «предикативну пару». Крім того, слушною виступає думка вченого про те, що «першообраз «тече вода» у контексті цієї поезії «набуває того асоціативного динамізму, що пов'язаний безпосередньо з антропоморфічними з'явами, які відбуваються в органічній природі, – «пишається калинонька, Явор молодіє», «качечка розмовляє З дітками своїми» (світ рослин, птахів), нарешті зі світом людини» [14, с. 27-28].

У дієслівних повторах, вербалізованих різноманітними граматичними формами лексем («*Ой маю, маю я оченята, Нікого, матінко, оглядати*» (Т. Ш., с. 238); «*Не нарікаю я на Бога, не нарікаю ні на кого*» (Т. Ш., с. 252); *Минають дні, минають ночі, Минає літо…*» (Т. Ш., с. 127) та ін.), А. Мойсієнко вбачає «особливу функцію динамізації, інтенсифікації в поетичному тексті», здатність формувати «певне аперцепційне поле», оскільки у повторі дієслівні форми «творять певне аперцепційне поле, яке у системі художнього твору є результатом активної взаємодії дієслівних компонентів» [14, с. 35].

Зактуалізований погляд сучасного українського мовознавця спонукає до нового прочитання Шевченкової поезії з урахуванням досвіду лінгвопоетичних досліджень глибинної семантики морфологічних одиниць, маніфестації їхніх різних значеннєвих відтінків та смислових прирощень, символічних вершин.

4. Символічна атрибутика поетичного світу Шеченкового твору

Мовно-поетичний континуум Кобзаря суголосний із сучасною навколишньою дійсністю, із життям і подіями, які відбуваються на українській землі, спричинені одвічним ворогом України і Т. Г. Шевченка. Очевидними стали характерні поведінкові ознаки «москалів», здатність їх чинити найжорстокіші вчинки («*Бо москалі – чужі люде, роблять лихо з вами*» (Т. Ш., с. 15); «*А москалі і світ божий В путо закували*» (Т. Ш., с. 105); «*Що тая цариця – лютий ворог України, голодна вовчиця!..*» (Т. Ш., с. 108); «*А до того – Московщина, Кругом чужі люде… Насміються… Тяжко, батьку, жити з ворогами*» (Т. Ш., с. 27) та ін.), привласнювати чуже (*І могили мої милі москаль розриває… Нехай риє, розкопує, не своє шукає*… (Т. Ш., с. 83)).

На наше переконання, семантика фрази «*москалі – чужі люде, роблять лихо з вами*» вийшла далеко за межі контексту Шевченкового твору, набула узагальненого емоційно-образного значення й усвідомлено асоціюється із реаліями сьогодення.

І. Франко вважав, що «вільне життя, нічим не опутаний розвиток одиниці і всієї суспільності – це ідеал, якому Шевченко був вірний протягом усього життя» [Т. Ш., с. 7]. Важливу місію у цьому поет відводив жінці, запевняючи, що «*У нашім раї на землі Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим*» (Т. Ш., с. 198). На думку вченого, «найвищий дотеперішній здобуток людськості на полі моралі, велику ідею любові до ближнього, цю основну ідею християнства, Шевченко вважав головним чином справою жінки – Марії, матері Ісусової» [Т. Ш., с. 7]. Як «великомученици», «безталанній» («*А ти, Великомученице! Села Минаєш, плачучи вночі*» (Т. Ш., с. 198); «*Безталання! Де ділась Краса твоя тая*…» (Т. Ш., с. 198) та ін.) жінці притаманно «жертвування власної людської індивідуальності на справу милосердя, нехтування власними стражданнями, забуття власного безправ'я і посвята всіх сил на службу єдиній високій і благородній ідеї, добра загалу і всієї людяності» [Т. Ш., с. 7]. Свій ідеал Т. Шевченко вербалізував у багатьох лінгвальних одиницях, у різних їхніх парадигматичних і синтагматичних зв'язках, зміст яких сьогодні набуває нових значень і нових семантичних відтінків. Так, іменники *син* і *мати* є символом вільної землі, мирного життя, продовження роду у пророчих словах Кобзаря:
«*І на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі*» (Т. Ш., с. 253) та ін.

Імперативні дієслівні форми актуалізують динамічну ознаку, що репрезентує волевиявлення автора (дієслівні форми наказового способу є засобом вербалізації наказу, прохання): «*Борітеся – поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава І воля святая*!» (Т. Ш., с. 119).

Важливо, що ці пророчі слова, якими Тарас Шевченко передбачив і події сьогодення, символізують тривалу боротьбу усього українського народу, яка обов'язково буде переможною, пробуджують козацький дух, патріотизм. Цей процес автор передає корелятивною парою *борітеся* (не результативна тривала дія) – *поборете* (результативна дія, обмежена граничним виявом).

Опираючись на праці О. Потебні, мовознавець А. Мойсієнко висловлює думку про те, що досвід є внутрішнім, етимологічним контекстом слова, який сприяє прочитанню внутрішньої форми слова [14, с. 15]. Парадигма наказового способу часто представлена у мові Т. Шевченка формою другої особи множини, що є засобом вираження необхідності виконання дії співвітчизниками різних поколінь: «*Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь*» (Т. Ш., с. 123); «*Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата – нехай мати усміхнеться*…» (Т. Ш., с. 123) та ін.

Так правдиво і переконливо (а найголовніше, що багато українців, які під час російської агресії виїхали з України, інтуїтивно відчули це) вибудовано контекст, у якому автор за допомогою лексико-граматичних форм актуалізує заперечну семантику на синтагматичному рівні («*Нема на світі України, немає другого Дніпра…»; «…кращого немає Нічого в Бога, як Дніпро та наша славная країна…»*), використовуючи символи нашої держави (*Україна –*

Дніпро), посилює динаміку внутрішньо-психологічної характеристики адресата: «*Нема на світі України, Немає другого Дніпра, А ви претеся на чужину Шукати доброго добра*» (Т. Ш., с. 121); «*Здається – кращого немає Нічого в Бога, як Дніпро та наша славная країна… Аж бачу, там тілько добро, де нас нема*» (Т. Ш., с. 176) та ін.

Очевидно, подібна життєва ситуація здатна впливати на свідоме сприймання семантики Шевченкового слова, формувати співвідносні з дійсністю словесні образи. Символізм лексем *Україна* і *Дніпро* виходить сьогодні далеко за територію нашої держави й уособлює стійкість, незламність, мужність українського народу, а особливо Збройних Сил України.

Дніпро й *Україна* для Т. Шевченка невіддільні і взаємозумовлені у різних життєвих обставинах: «*Меж горами старий Дніпро, Неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну*» (Т. Ш., с. 31); «*Дніпро на нас розсердився, плаче Україна*…» (Т. Ш., с. 31) та ін.

Окрім того, *Україна* символізує берегиню-матір, до якої поет звертається з особливою ніжністю: «*Привітай же, моя ненько! Моя Україно! Моїх діток нерозумних, Як свою дитину*» (Т. Ш., с. 29); «*Україно, Україно! Ненько моя, ненько! Як згадаю тебе, краю, заплаче серденько*…» (Т. Ш., с. 13) і висловлює пророче переконання, яке обов'язково реалізується в майбутньому: «*І оживе добра слава, Слава України*» (Т. Ш., с. 123).

У реєстрі словника-довідника «Знаки української етнокультури» В. Жайворонок здійснив лексикографічний опис багатьох лінгвістичних одиниць, з-поміж яких власні назви *Дніпро* й *Україна*, «семантика яких має зазвичай глибинні етнокультурні нашарування», «з якими тісно переплітаються історична доля та світогляд українського народу» [5, с. 3-4]. Констатуємо авторські визначення: «Дніпро – найбільша річка України, третя в Європі,дев'ята у світі; народнопоетичні назви – Славутич, Славута, Дніпер, Дніпр, Дніпро-батько; Дніпром із півночі прийшли в Україну варяги, з півдня – християнство…» [5, с. 190], «Україна = Вкраїна – країна, держава в Східній Європі, основне населення якої ставлять українці; непроста історична доля українських земель відбита в народному вислові: «Біда Україні – і відтіль гаряче, і відсіль боляче»… [5, с. 610]. У словникових статтях мовознавець часто добирає приклади із творів Т. Шевченка, які є важливим джерелом українських етносимволів: «*Реве та стогне Дніпр широкий*» [5, с. 191]; «*Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине; От де, люде, наша слава, слава України*» [5, с. 611]. У лексикографічній праці поетичні рядки Кобзаря автор використовує з поміткою *приказка*: «*Нема на світі України, немає другого Дніпра* (приказка)» [5, с. 611].

І як логічний підсумок аналітичних міркувань і спостережень, важливий умовивід вбачаємо у твердженні дослідника поетики віршового тексту А. Мойсієнка про те, що «мовно-образна картина світу не мислима без символічної атрибутики, що становить собою систему фольклорних, міфологічних, індивідуально-авторських символів – цілий мовосвіт, зі своїми законами внутрішньо-іманентної організації і зовнішньої прагматики» [12, с. 15].

Висновки

Заглиблення в контекст Шевченкової мови значно розширює і поглиблює у мовній свідомості символічний зміст багатьох лексичних одиниць, з-поміж яких знакові для українців слова *Дніпро, Україна, син, мати*, пов'язані тісним семантичним зв'язком, а також дієслівних форм та стійких сполучень слів, що зі свого боку значно актуалізують прагнення осмислити волевиявлення автора, осягнути феномен його актуальності.

Т. Шевченко є винятково талановитим художником національно-мовної картини світу, у якій він майстерно поєднав символи багатьох поколінь українців й одвічні цінності України. Його поезія містить велику кількість слів-символів, для яких притаманні системні семантичні та парадигматичні зв'язки, які узагальнюють важливі поняття і відчуття, що стосуються життя українців. Окрім того, «мова-текст репрезентує і індивідуальний світ окремого автора, окремого твору, і мовотворчість певного історичного проміжку, певної епохи. І в кожному випадку маємо справу з тими чи тими ознаками-маркерами, що

характерні для авторської індивідуальності, фрагменту мовотворчості у відповідних часопросторових межах» [12, с. 12].

Вивчення мовотворчості Т. Шевченка є можливістю актуалізувати нові аспекти комунікативно й естетично вмотивованого поетичного тексту, репрезентувати нові символи, оскільки, як переконливо доводить А. Мойсієнко, «світ тексту породжує якісно новий світ певної фрази, певного слова», і «те чи те слово для різних реципієнтів може являти собою абсолютно відмінні світи».

Література

1. БАЦЕВИЧ Ф. Семантика і прагматика пауз хезитації в поетичних творах Т. Шевченка. *Українська мова*. 2014. № 1. С. 3-8.
2. ВИХОВАНЕЦЬ І. Р., ГОРОДЕНСЬКА К. Г., ЗАГНІТКО А. П. та ін. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / за ред. К. Г. Городенської. Київ:Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
3. ГРАБОВИЧ Г. Ю. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка. 2-ге випр. й авторизоване вид. Київ: Критика, 1998. 206 с.
4. ЄРМОЛЕНКО С. Філософія мови Тараса Шевченка. *Українська мова*. 2014. № 2. С. 3-18.
5. ЖАЙВОРОНОК В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
6. КЛОЧЕК Г. Д. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: посібник для вчителя. Київ: Освіта, 1998. 237 с.
7. КОЛОМІЄЦЬ І. І., РОЗГОН В. В. Проблеми інтерпретації художнього тексту Тараса Шевченка («Заповіт» під «мікроскопом» лінгвістичного аналізу). *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*: збірник наукових праць / відп. ред. Г. І. Мартинова. Умань: Візаві. 2014. Вип. 5. С. 62-66.
8. КОНОНЕНКО В. Символи української мови: монографія. Івано-Франківськ: Плай. 1996. 272 с.
9. КРУПА М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів Тернопіль: Підручники і посібники, 2010. 496 с.
10. МАРКО В. П. Аналіз художнього твору: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2013. 280 с.
11. МАЦЬКО Л. І., СИДОРЕНКО О. М., МАЦЬКО О. М. Стилістика української мови: підручник / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
12. МОЙСІЄНКО А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. Умань: Софія, 2008. 280 с.
13. МОЙСІЄНКО А. Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша: монографія. Київ: Сталь, 2006. 303 с.
14. МОЙСІЄНКО А. Слово в системі Шевченкового тексту. Поетика декодування: монографія. Київ: Київський університет, 2013. 255 с.

Джерела

Т. Ш. – Тарас Шевченко Усі твори в одному томі. К.: Ірпінь: «Перун», 2006. 824 с.

Information about authors:

Valentyna Rozghon – PhD of Philological Sciences, Associate Professor, Department of the Ukrainian Language and Methods of Its Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0003-1230-048.

Inna Kolomiiets – PhD of Philological Sciences, Associate Professor, Department of the Ukrainian Language and Methods of Its Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman,Ukraine
ORCID: 0000-0001-5355-9332.

Iryna Gontsa – PhD of Philological Sciences, Associate Professor, Department of the Ukrainian Language and Methods of Its Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman,Ukraine
ORCID: 0000-0001-5355-9332, ORCID: 0000-0001-9848-045X.